

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ ƏKSLİKLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Əllada Fəxrəddin qızı Mirişova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva

Rəsmi opponəntlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında frazeoloji vahidlərin semantik strukturu, o cümlədən frazeologiyaya məxsus təbəqənin antonomik münasibətləri də çox az öyrənilib. Halbuki dilin müxtəlif səviyyələrindəki antonimik münasibətlərdə hər bir frazeoloji vahidin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Həmin spesifik xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması antonimliyin sistemli təsvirini vermək üçün olduqca vacibdir. Qeyd olunmalıdır ki, ingilis dilinin antonimləri müxtəlif leksik, semantik, üslubi və funksional səviyyələrdə tədqiqata az cəlb olunub. Təbii ki, bu antonimlərin, o cümlədən frazeoloji antonimlərin semantik strukturunun nüvəsini, ayrı-ayrı qruplarını və həmin qrupların növlərini (təkmənəli frazeoloji vahidlər; omonim frazeoloji vahidlərin mənalarından birinə qarşı təkmənəli frazeoloji vahidin antonimliyi) təşkil etməsilə bağlıdır.

Dilin bütün səviyyələrində xalqın mənəvi həyatı, dünyagörüşü və tarixi də inikas olunur. Hər bir xalqın çoxyüzlük mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyinin əksi olan, öz dərin və kəsərli fikir ifadə etmək gücü ilə xarakterizə olunan bölünməz ifadə və ibarələrin-frazeoloji vahidlərin xüsusi yeri vardır. Frazeoloji vahidlər müəyyən sosial mühitin, dövrün məhsulu olub, dil daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq təkmilləşir, sabitləşir, yaddaşlara köçür. Bu örnəklərlə fəlsəfi fikrin sinkretik formaları əks olunur.

Frazeologizmlər dilin obyektiv hadisəsidir. Onlar genetik cəhətdən söz birləşməsidir. Frazeologizmlərin konkret forması və real məzmunu mövcuddur.

Frazeologiyanın hər yöndə tədqiqi dilin və onun deyim sisteminin semantik inkişafı barədə düzgün təsəvvür yaradır. “Məcəzi mənə ilə kodlaşdırılmış” “avtosemantik nitq hissəsi səciyyəli” antonim frazeologizmlər mikrosistemdə mühüm yer tutur. Hər bir maddi varlıqda və insanların fərdi fəaliyyətində dəyişkənlik və dayanıqlığın, hərəkət və sükunətin, varlığın fasiləsizliyi və fasiləliyi, sonlu və sonsuzluğun arasındakı qarşılıqlı əlaqə, təsir əksliyin mövcud olmasının ümumi formasıdır. Antonimlik, yəni əkslik bir dil hadisəsidir, insan

fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. “Əkslik” (antonimlik) eyni mənalı əsas, qlobal anlayışlardandır. O, dilin leksik və frazeoloji səviyyələrində özünü göstərir. Mövzunun aktuallığı məhz frazeoloji vahidlərin əkslik xarakterini ingilis dilinin materialları əsasında bütün təfərrüatlarına (detallarına) qədər öyrənməklə şərtləndirilir.

Əkslik fəlsəfi-məntiqi, linqvistik və universal dil hadisəsidir. Cəmiyyətdə, dildə bu hadisənin rolu böyükdür. insan təfəkküründə bu hadisənin doğurduğu assosiasiyalar dilin frazeoloji layı çərçivəsində öyrənilərsə, əkslik qanunun məntiqi-dil bağlılığı üzə çıxarılacaq, bu məsələ də tədqiqatın aktuallığını şərtənədirən amillərdəndir.

Beləliklə, mövzunun aktuallığı frazeoloji vahidlərin antonimik xarakterini hərtərəfli elmi-nəzəri cəhətdən təhlilinin aparılması ilə şərtlənir.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Frazeoloji əksliklər olan cümlə və ya frazeoloji birləşmələr, tərkibində zidd mənalı sözlər və məsəllər dissertasiyanın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə ümumilikdə frazeoloji vahidlər haqqında biliklərin dərinləşməsi və sistemləşməsidir. Əks, zidd mənalı özündə inikas etdirən frazeoloji vahidlər tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Başlıca məqsəd ingilis dilinin materiallarına əsaslanaraq frazeoloji vahidlər arasındakı antonimlik əlaqə və münasibətlər sisteminin prosessual xarakterinin, diferensial-məna əlamətlərinin sinxron analizinin müəyyənləşdirilməsi, frazeoloji vahidlərin polyar funksiyasının dəqiqləşdirilməsidir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

– frazeoloji antonimlərin ümumi və xüsusi vasitələrini üzə çıxarmaq;

– frazeoloji əksliklərinin struktur-semantik təbiətini açıb göstərmək, frazeoloji əkslik paradigmasının struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

– frazeoloji vahidlər arasında antonim münasibətləri təsvir və təhlil etmək, onları təsnif edərək qruplaşdırmaq, antonim münasibətlərin kateqorial mahiyyətini öyrənmək;

– frazeoloji vahidlərin antonim xarakterini açmaq;

- frazeoloji antonimlərlə formalaşan kontrastın gerçəkləşmə mexanizmini aşkar etmək, əsas kontrast mənaları meydana çıxarmaq;
- frazeoloji əksliklərə mənsub olan semantik xətti müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji əkslikliyin ifadə vasitələrini nəzərdən keçirmək;
- frazeoloji əkslik əlamətinin dərəcələrini dəqiqləşdirmək, bu sferada müxtəlif istiqamətləri müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji əksliklərin funksional-semantik əsaslarını aydınlaşdırmaq;
- frazeoloji antonimlərin bədii nitqdə ekspressiv-üslubi vasitələrinin effektini müəyyənləşdirmək;
- frazeoloji antonimliyin adekvat komponentinin xarakterini öyrənmək, frazeoloji antonimlərdə adekvat komponentin əksliyini tədqiq etmək;
- əkslik münasibətlərini leksik-semantik və frazeoloji-semantik cəhətdən təhlil etmək;
- paremeoloji sistemin antonimlik keyfiyyətini açıb göstərmək.

Tədqiqat metodları. Təsviri, komponentlərin təhlili və kontekstual metodlardan araşdırmanın aparılmasında istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Frazeoloji əksliyin semantik əsası – zidd, bir-birinə qarşı duran mənalardır; frazeoloji əksliyin xalq və fərdi-müəllif tərəfindən yaradılması prosesinə önəm verilir.

– Koqnitiv linqvistikada insan faktoru çox zaman sosial elmlərin ümumi bir elmi araşdırma əsası səviyyəsində də irəli çıxarılmışdır. Belə bir araşdırma əsası isə insan intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının bundan sonra dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıç nöqtəsi yerində tədqiqinin siqnallarını verir.

– Yeni dil reallıqları frazeoloji əkslik kontekstində də öyrənilməlidir. Bunları isə frazeoloji antonimlərdən ibarət olan modellər və onların insan düşüncəsində olan çevrələri təşkil edir.

– Antonim münasibətlərinin kateqorial mahiyyəti, verbal vahidlərin markirovkası və frazeoloji antonimliyə xas olan semantik xətti izləmək bədii nitqdə onların yaratdığı effektiv ekspressiv-üslubi vasitələri müəyyənləşdirir.

– Antonim münasibətlərin konsepsfera aspektləri, frazeoloji semantika və dil xəritəsi, frazeoloji semantika və dünyanın modeli, frazeoloji semantika və dünya obrazı kimi məsələlər konseptual səciyyəli açıqlamalarla gələcəkdə öyrənilə bilər.

– Frazeoloji antonimlərin semantik əsasları – əks, zidd mənaları qavramlar dünyasına görə müəyyənləşdirilməlidir. Bizim tədqiqat işə digər frazeoloji tiplər kimi antonim frazeologizmlərin də koqnitiv-konseptual olaraq öyrənilməsinə yol açır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Frazeoloji semantika, o cümlədən frazeoloji antonimlik məsələsinin ingilis dilinin materiallarına əsaslanaraq öyrənmək dissertasiyanın elmi yeniliyi hesab edilə bilər. Tədqiqatda ingilis dilinin frazeoloji fondu əsasında əkslik hadisəsi kompleks şəkildə öyrənilir, bu hadisəni doğuran səbəblər aydınlaşdırılır, onun struktur-semantik-üslubi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Leksik əkslik dildə daha çox öyrənilmişdir, amma frazeoloji vahidlərə məxsus olan əkslik frazeologiya sahəsində az öyrənilməyindən biz ingilis dilində frazeoloji əksliyi öynəməyə cəhd etmişik, burada ilk dəfə olaraq ingilis dilinin frazeoloji əkslik hadisəsi kompleks şəkildə araşdırılır. Elmi yeniliyi şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər frazeoloji əksliyin struktur və semantik-üslubi əsaslarının müəyyənləşdirilməsidir. Frazeoloji əksliyin ingilis dilində struktur-semantik tiplərinin dəqiqləşdirilməsidir, paradigmatik və sintaqmatik aspektlərdə onların əsas funksiyalarının təyin edilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İngilis dilində frazeoloji semantikanın (frazeoloji çoxmənalılıq, frazeoloji sinonimlik, frazeoloji omonimlik) və onun tiplərinin daha geniş planda yazılmasında bu dissertasiya işi nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Fikir ayrılığı yaradan problemlərə bu işin nəticələrindən də faydalanmaqla aydınlıq gətirmək olar. Tədqiqatın nəticələri digər dillərin antonim frazeologizmlərinin yazılmasına da (tədqiq olunmasına da) tətbiq oluna bilər.

Praktik olaraq tədris kurslarında frazeoloji əkslik, inkarlıq və s. məsələlər qarışıq və dolaşlıq salınır. Bu cür məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün seminar məşğələlərdə bu tədqiqatın nəticələrindən də istifadə etmək olar. İngilis dilinin tipoloji müqayisəsində, üslubiyyət fənninin tədrisində, tərcümə prosesində bu dissertasiya əhəmiyyətli

bir vasitə ola bilər. Antonimlik probleminə linqvistikanın müxtəlif istiqamətlərində nəzər yetirilmişdir. Antonim əksliyin fəlsəfi və məntiqi əsasları A.E.Krasnov, E.N.Miller, V.A.Mixaylov, L.A.Novikov və başqaları tədqiqat işləri aparmışlar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də xarici ölkələrdə nəşr edilən toplularda dərc edilmiş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın materiallarından buraxılış işi və magistr dissertasiyalarının yazılmasında istifadə etmək olar. Eyni zamanda tədqiqatın materialları dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında da faydalı ola bilər. Xüsusən, mətn dilçiliyinə, sintaktik semantikaya, sadə cümlənin növlərinə dair yazılan əsərlərdə dissertasiyanın materiallarından yararlanmaq olar.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə (8240 simvol), I fəsil 55 səhifə (104322 simvol), II fəsil 43 səhifə (80338 simvol), Nəticə hissəsi 4 səhifə (7155 simvol), dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 200055 simvoldur.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, müdafiəyə təqdim olunan nəzəri müddəalar, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu şərh olunur.

“**Frazeoloji əksliklərin struktur xüsusiyyətləri**” adlanan **I fəsil** beş yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci yarımfəsində “**Frazeoloji əksliklərin linqvistikada öyrənilməsi problemləri**” barədə bəhs olunur.

Müasir dilçiliyin inkişafı nitq vahidlərini dilin müxtəlif səviyyələrində öyrənilməsini çox vacib bir məsələ kimi qarşıya qoymuşdur. Dil sistemində mühüm yerlərdən birini də əkslik və onun elementlərinin uyğunluğu prinsipi təşkil edir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji antonimlik hadisəsinin çoxcəhətliliyi, fundamentallığı, hər bir konkret dilin daxili qanunauyğunluqları və semantik imkanları ilə əlaqədar frazeoloji əksliyin nəzəri məsələlərinin həllində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Fikir ayrılıqları frazeoloji əksliyin tədqiqində tətbiq edilən metodlarda, frazeoloji-semantik münasibətlərdə əkslik, polyarlıq anlayışlarının aydınlaşdırılmasında, həmhüdüdü dil hadisələrindən fərqləndirilməsində, frazeoloji antonimlərin təsnifat prinsiplərinin əsaslandırılmasında və s. məsələlərin təhlilində meydana çıxır.

A.İ. Alexin yazır ki, frazeoloji antonimlər belə bir qarşılaşdırma zamanı öz mənalarına görə bir-birini qarşılıqlı şəkildə rədd edən və şüurumuzda assosiasiya yaradan, hadisə və ya predmeti müxtəlif, lakin ümumi tərəflərdən xarakterizə edən, minimum olaraq iki frazeoloji vahiddən ibarətdir.¹

Antonimlik dilin bu və ya digər səviyyəsində dil vahidlərinin mənalarının, bu halda frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılması kimi başa düşülür. Frazeoloji antonimliyin müəyyənləşdirilməsində qarşılaşdırma anlayışı əsas, qlobal anlayışdır, belə ki, həqiqəti əhatə edən hadisələr və realilər öz-özlüyündə antonimlik təşkil etmir, onlar mənalarının açılması və qiymətləndirilməsi baxımından qəbul edilmiş normalar və standartların aidiyyəti baxımından antonimlik təşkil edir.

A.M. Əmirova vurğulayır ki, ümumi frazeoloji mənada bu və ya digər ölçüdə frazeoloji vahidlərin mənaları əks oluna bilər. Bununla bağlı olaraq frazeoloji antonimlik o yerdə ki, leksik elementlərə (əsas və köməkçi sözlər də daxil olmaqla) istinad edir,

¹ Алёхина, А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. (Пособие для студентов и преподавателей языковых и не языковых вузов) / А.И.Алёхина. – Челябинск: – 1968. – с.178.

həmin yerdə frazeoloji antonimlik özünü daha əlamətli şəkildə büruzə verir.²

E.N.Miller vurğulayır ki, frazeoloji vahidlərin antonimlərə aidiyyatının əsas göstəriciləri onların antonimlik kontekstlərinin tərkibində işlənən leksik birləşmələrin tamamlıqlı-tərkibi sferasına daxil olmalarındadır.³ Leksik və frazeoloji antonimlərin hər birinin özünəməxsus təbiəti vardır. Onlar arasındakı fərq dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi göstərilir “leksik və frazeoloji antonimlər arasında semantik, üslubi və funksional fərqlər mövcuddur, bununla belə antonimliyin hər iki sferası vahid semantik əks mənalı əsasən malik olur, həmin əsaslar dildə qarşılaşdırılan söz və sözbirləşmələri arasında semantik cəhətdən bir-birinə əks mənalı yaradır”.⁴

Antonim mənalı frazeologizmlərin komponent baxımından tərkiblərinin natamam oxşarlığı heç vaxtlə komponentlərinin antonimliyinə gətirib çıxartmır, belə ki, frazeologizmin mənası həmin frazeologizmin tərkib hissələrini təşkil edən komponentlərin mənalına görə müəyyənləşdirilmir – çünki belə bir yanaşma frazeologizmlərin dilin xüsusi vahidləri olması kateqoriyası fikrinə ziddiyyət təşkil edərdi. Frazeoloji əkslik sahəsində konsepsiya əsasən belə müəyyənləşdirilib:

1) ingilis dilində sərbəst söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlər əsas dayanıqlı, sabit frazeoloji vahidlərə cavab verir;

2) frazeologizmlər dil vahididir, amma sabit frazeoloji vahidlər fərqi yaradıcılıq məhsuludur;

3) frazeoloji vahidlərin struktur-semantik sabitliyi, möhkəmliyi struktur-semantik modellər yarada bilmir;

4) semantik sabitlik, invarinatlıq bütöv və hissələrlə başqa cür dərk edilir, yenidən mənalandırma, qiymətləndirmə ortaya çıxır;

² Амирова, А.М. Об антонимических противопоставлениях в сфере фразеологии // А.М.Амирова. Вопросы семантики фразеологических единиц. – Новгород: – 1971. – с.151

³ Миллер, Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е.Н.Миллер. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, – 1990. – с. 93

⁴ Талыбов, К.А. Антонимы в современном азербайджанском языке: / Автореф. дисс. канд. филол.наук. / – Баку, 1971. – с. 16

5) leksik sabitlik və s. nəinki komponentlərin dəyişməsinə imkan yaradır, frazeoloji variantlıq çərçivəsində sinonim strukturu leksik invariantlarla saxlayır;

6) sintaktik sabitlik və s. söz sırasını sabitləşdirir, normativ variantları dəyişir.

Dildə frazeoloji antonimlərdən üslubi vasitə kimi də geniş istifadə edilir. Xüsusən də bədii əsərlərdə frazeoloji antonimlər vasitəsilə kontekst, müqayisə, təzad və s. yaradılır. Bu yarım-fəsildə həmçinin Ə.Hacıyevanın somatik frazeoloji vahidlərdən bəhs etməsinə də istinad olunub, belə ki, Ə.Hacıyeva somatik frazeoloji antonimlərin bir sıra keyfiyyətlərini (hərəkət, kəmiyyət, məsafə, əhval-ruhiyyə, hərəkətin tərzini və s.) ingilis dili nümunələri əsasında müəyyənləşdirmişdir⁵ və biz bunların hamısına öz təhlilimizdə əsaslanaraq nəzəri baza yaratmağa çalışmışıq.

H.Bayramov antonim frazeoloji vahidlərin mənasını əsas götürərək onları iki qrupa ayıraraq araşdırmışdır: 1) təkmənalı frazeoloji vahidlərin antonimliyi; 2) omonim frazeoloji vahidlərin mənalardan birinə qarşı təkmənalı frazeoloji vahidlərin antonimliyi. Müəllif hər iki qrupa məxsus frazeoloji vahidlərin bir sıra növlərini göstərmişdir.⁶

N.Seyidəliyev frazeoloji antonimləri quruluşuna görə fərqləndirirsə⁷, H.Həsənov isə komponentləri nəzərə alaraq frazeoloji antonimləri 3 qrupa ayırır: 1) birinci komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər; 2) ikinci komponentləri antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər; 3) hər iki komponenti antonim olan frazeologizmlər.⁸

Bu tədqiqatlara baxmayaraq, ümumən əkslik və onun elementlərinin əlaqələndirmə prinsipləri, frazeoloji antonimlik münasi-

⁵ Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri / Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: “Nurlan”, – 2004. – s.147.

⁶ Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: “Maarif”, – 1978. – s.102.

⁷ Seyidəliyev, N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / N.Seyidəliyev. – Bakı: “Araz”, – 2006. – s.218.

⁸ Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: “Maarif”, – 1988. – s.235.

bətlərin sistem-semantikasi, əkslik münasibətlərinin kateqorial mahiyyəti və s. məsələlər ingilis dilinin zəngin materialları əsasında daha geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur.

İkinci yarımfəsildə frazeoloji əksmənalılığın müəyyənləşdirilməsinə diqqət daha çox verilmişdir. Burada ziddiyyətli əks mənalı frazeoloji birləşmələrin obyektiv gerçəkliyin bir hissəsinə aid olması məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Qeyd olunmuşdur ki, antonimliklə inkarlığı eyniləşdirmək olmaz, çünki antonim əks adla (iki söz və birləşmələrlə) ifadə edildiyi, inkarlıq eyni söz və birləşmənin müxtəlif əks halda işlədilməsidir.

Frazeoloji antonimlərlə frazeoloji antonimlik funksiya yaradan frazeoloji birləşmələrin məzmununda təzadlıq yaratmaq baxımından oxşarlıq olsa da, onları birindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Belə ki, antonimə nisbətən antonimlik anlayışı genişdir. Frazeoloji antonimlər ancaq onların mənası ilə əlaqədardırsa, frazeoloji antonimlik antonim və antonim olmayan söz və birləşmələr, ifadələr, məcazi mənalı təzadlı situasiyalarla, kontrastlı fikirlərlə, mətnlərlə ifadə olunur.

Antonimlərin semasioloji bir hadisə kimi müəyyənləşməsi bir sıra hadisələrlə bağlıdır.

-frazeoloji antonimlik hər hansı bir söz və birləşmələrin müxtəlif əks cəhətlərini ifadə edir;

-frazeoloji antonimlər bir kateqoriyaya aid əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması yolu ilə onun keyfiyyət və əlamətlərini bildirir. Məsələn, to beat around the bush (qeyri-səmimi danışmaq/yazmaq, nala-mıxa vurmaq) – to get to the point (mətləbə keçmək, səmimi danışmaq); to laugh in smb's face (üzünə gülmək) – to laugh on the wrong side of one's face (arxasınca gülmək).

-hər hansı bir frazeoloji birləşmənin əks cəhətlərinin qarşılaşdırılması. Məsələn, to call a spade (açıq danışmaq, bir şeyi öz adı ilə adlandırmaq, hətta xoş olmasa da) – to beat around the bush (nala-mıxa vurmaq, hətərən-pətərən vurmaq); a bed of roses (asan və xoş situasiya) – a bed of thorns (çətin və xoşagəlməz situasiya). Burada hadisələrin əks cəhətlərini ifadə edən əks mənalı frazeoloji birləşmələr qarşı-qarşıya qoyulur və antonimlər yaranır.

-əks mənalı frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların bir leksik frazeoloji sahə olmasıdır. Belə frazeoloji birləşmələr elə anlayışlar ifadə edir ki, onlar bütün məqamlarda və ayrılıqda əks mənalar ifadə edir. Məsələn, to hear (smth) through the grapevine (hər hansı bir xəbəri ağızdan/ordan-burdan eşitmək); to hear (smth) straight from the horse's mouth (əsas mənbədən, mötəbər yerdən eşitmək) kimi frazeoloji birləşmələr ayrılıqda da əks mənə ifadə edir.

Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, onlar mətndə (mətndaxili) qoşa işlədilir. Məsələn, I don't know where my head is today. I can't keep my thoughts on my work. My head is in the clouds today (fikrimi cəmləyə bilmirəm). I had to be down to earth (fikrimi bir yerə toplamalıyam).

Həmçinin frazeoloji antonimlərdə də təzad, antiteza, oksimeron yarana bilər.

Üçüncü yarımfasildə əks mənalı frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırarkən aşağıda qeyd etdiyimiz xarakterik əlamətlərin mövcudluğu qənaətinə gəlirik:

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, əks mənalı frazeoloji birləşmələr bir ümumi mənə ətrafında birləşirlər, qütbləşirlər. Məsələn, A little body harbours a great soul/small rain lays great dust/little pigeons can carry great messages - kiçik açar böyük qıfılı açar.

Əks mənalı frazeoloji vahidlər məzmunca emosional və obrazlı xüsusiyyətə malikdir. Məsələn, Evil (malicious) tongues make an honest to be a scoundrel - mərdi qova-qova namərd eləməzlər.

Əks mənalı frazeoloji vahidlərin semantikasında tərəflərin bir-birinə qaynayıb-qarışması və qovuşması özünü göstərir. Məsələn, to strain after smth. unreal/to be out for impractical - nağdı qoyub nişyəyə satmaq (yəni realı qoyub arzu olunan bir şeyin dalınca qaçmaq).

Əks mənalı frazeoloji vahidlərin tərkibində eyni sözlərin təkrar olunması xüsusiyyəti də vardır. Məsələn, to be well-wishing open-hearted/candid/kind-hearted/open hearted - ürəyi açıq olmaq (saf qəlbli) – one's heart is overgrown with moss/he/she is old in (at) heart - ürəyi daş olmaq (sərt, mərhəmətsiz insan haqqında).

Bu xüsusiyyətləri araşdırarkən müşahidə etdik ki, bütün frazemlər deyil, yalnız keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar olan, bir leksik əhatədə – distribusiyaya əhatəsində olan frazeoloji vahidlər antonim münasibətdə olurlar. Antonim sıra məzmununda əks mənalılıq, struktur-qrammatik forma kimi çıxış edən frazemlərə aiddir. Onların komponentləri metaforikləşmə prosesi nəticəsində bir leksik vahid səviyyəsində başa düşülür.

Dördüncü yarımfəsildə frazeoloji əksmənalılığın mahiyyəti, onlara qoyulan şərtlər, onların struktur tipləri barədə ətraflı bəhs olunub. İlk növbədə, biz burada əks mənalı frazeoloji vahidlərin formalaşma yollarından söhbət açmağa çalışmışıq. Bu sahədə iki yol mövcuddur: 1) dilin öz daxili resursları hesabına yarananlar: to until someone's hands - əl-qolunu açmaq (istədiyini etmək) – to give someone full scope (swing)/to give someone all the rope/to give someone the bridle/to give rein to someone/to give someone freedom - əl-qolunu bağlamaq (bir iş etməyə imkan verməmək) – not to let someone stray one step/to keep someone in check/to keep someone in leading strings.

Digəri isə, dillərdəki sözlərin birləşməsi yolu ilə yarananlar: A close friend may be treacherous enemy - adam adamın rəhmanı, adam adamın şeytanı; do smb. a bad (ill) turn – do smb a good turn; shift one's ground – hold one's turn; aydın fikirlər – zülmətə düşərən düşüncələr, ağalar dünyası – nökərlər aləmi, qoca dünya – cavan dünya və s.

Eləcə də əkslik bildirən frazeoloji vahidlər öz strukturuna görə iki komponentli, üç komponentli və çox komponentli kimi mövcudurlar. Məsələn, foul play (treachery) – fair play (honest dealing) - ad almaq – ad batırmaq; to play a losing game (have a plan that + will well) – to play a winning game (have a plan that will succeed) - üzü ağ olmaq, üzü qara olmaq; to play one's cards well (conduct affairs with judgement and discretion – to play one's cards badly (conduct affairs without judgement and discretion) və s.

Həmçinin bu yarımfəsildə frazeoloji əksmənalılığı şərtləndirən əsas amillər məsələsinə aydınlıq gətirərkən müşahidə etmişik ki, burada diferensiallıq, semantik ümumilik, semantik polyarlıq

(semantik qütbləşmə), denotativə konnotativ mənaların olmasının vacibliyi üzə çıxmışdır.

Bu məsələlərdən bəhs olunarkən müəllifin aşağıdakı fikirlərini qeyd etməmək olmaz. Denotativ münasibət (antonim frazeologimlərdə) sözün mənasının (və bu məna vasitəsilə bütövlükdə “sözün”) ifadə olunan məfhuma münasibəti anlamındadır. Detotativ münasibətin mahiyyəti belədir: sözün mənası əşyanı əks etdirir, sözün səs cildi isə əşyanın işarəsi olur. Beləliklə, təbii və hər hansı fərqləndirici xüsusiyyət göstərilmədən yalnız əşyanın özü qeyd olunur. Məsələn, xüsusi isimlər denotativ adlardır.⁹

Qeyd etmişik ki, frazeoloji əkslik müxtəlif məzmunu malik idiomların bir-birinə qarşı qoyulmuş əks mənaları ilə bağlıdır. Belə ki, kəmiyyət, keyfiyyət, moment (an), məkan və s. mahiyyətli frazeoloji birləşmələr qarşı-qarşıya qoyulur. Frazeoloji antonimlərin məna əsasını təbiətdə, cəmiyyətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Çox mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, antonim frazemlər komponentlərinin ahəngindən, leksik-semantik cəhətdən uyğunluqdan, tərəflərin uzlaşmasından asılı olmasıdır.

Çox zaman frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri variantlaşsa da, variantlığın bütün komponentləri əhatə etməsi hallarına da rast gəlinir. Bu frazeoloji variantların aşağıdakılardan olmasını biz göstərmişik. Leksik variantlıq bu zaman komponentlərdən biri sinonim sözlərlə əvəzlənir. Məsələn, long life – short life (ömrü uzun – ömrü qısa/ömrü az).

Morfoloji variantlıq – bu özünü daha çox morfoloji göstəricilərinin variantlaşmasında göstərir. Məsələn, Never buy a pig in a poke – örtülü bazar dostluğu pozar, May Good prolong your life! (Allah ömür versin!) – May God shorten your life! (Allah ömrünü kəssin!)

Sintaktik variantlıq özünü müqayisə məqamında göstərir: The cat shuts its eyes while it steals cream - Öz gözündə tiri görmür, baş qaşında tük axtarır.

⁹ Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının nəzəri əsasları / H.Bayramov. – Bakı: “Maarif”, – 1978. – s.65.

Həmçinin bu yarımfəsildə frazeoloji əksmənalılığın tiplərindən bəhs edərkən onların 2 qrupa ayrılmasını a) təkstrukturlu frazeoloji əkslik; b) müxtəlif strukturlu frazeoloji əkslik və öz növbəsində təkstrukturlu frazeoloji əksliklərin mövcud olan qruplarını da göstərmişik. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

- 1) Xüsusi leksik antonim frazeoloji vahidlər.
- 2) Xüsusi olmayan leksik antonim frazeoloji vahidlər.
- 3) Morfoloji leksik antonim frazeoloji vahidlər.
- 4) Cümlə şəklində olan antonim frazeoloji vahidlər.
- 5) Antonim müqayisəli sərbəst ifadələr.

İngilis dilindəki çoxstrukturlu frazeoloji əksliklər Azərbaycan dilinə təkstrukturlu frazeoloji əksliklərlə tərcümə edilir. Məsələn, an early paradise heaven on earth (cənnət, behişt) – perfect hell (cəhənnəm); as luck would have (xoşbəxtlikdən) – unfortunately (to one’s misfortune) as ill luck would have/it make matters worse (bədbəxtlikdən).

Eləcə də bu yarımfəsildə səciyyəsiyəsindən asılı olaraq istər təkstrukturlu, istərsə də çoxstrukturlu, çoxkomponentli frazeoloji əksliklərin Azərbaycan dilinə hansı strukturda tərcümə olunması, başqa sözlə ekvivalentinin verilməsi məsələsini araşdırmışığıq.

Birinci fəslin beşinci yarımfəslində biz frazeoloji əksliklərin bölgü prinsipləri, onların tərkib paradigmaları və təsnifi məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışığıq.

Tədqiqat zamanı o qənaətə gəlmişik ki, ingilis dilində frazeoloji əksliklər müxtəlif xüsusiyyətləri ilə, müxtəlif formalarda çıxış edir. Buna görə də frazeoloji əksliyə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları fərqli prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və təhlil etməyin mümkünlüyünü hesab etmişik. Təbii olaraq bu halda frazeoloji əksliyin mənə cəhəti nəzərə alın bilər, başqa halda isə qruplaşmanı formal-struktur əlamətlərə əsasən aparmaq olar.

Mövcud ədəbiyyatlarda antonim frazeoloji vahidlərin bir neçə qrupa ayrılması göstərilir: 1) mənə qruplaşdırılması ilə yarananlar; 2) frazeoloji vahidlərin quruluşlarının dəyişməsi ilə əmələ gələnlər.¹⁰

¹⁰ Сидоренко, М.И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке. Учебное пособие на спецкурсе / М.И.Сидоренко. – Ленинград: Изд-во ЛГПИ им. – 1982. – с. 18.

Antonim frazeoloji vahidlərin özünəməxsus leksik-qrammatik xarakteristikası vardır. Leksik-qrammatik xüsusiyyətlər əks frazeoloji ifadələrin aşağıdakı bölgüyə əsaslandığını xüsusi qeyd etmişik.

İsmi frazeoloji əksliklər: the moon is not seen when the sun shines - təzə ay çıxanda köhnə ayı doğrayıb ulduz qayırlar; a bird in the hand (nağd) – a bird in the bush (qeyri-məlum vaxtda); in good keep (yaxşı şəraitdə) – in low keep (pis şəraitdə).

Feili frazeoloji əksliklər – to play a losing game (have a plan that will fail) (bir işdə yaxşı səy göstərmək) – to make a poor fist at smth (bir işdə səhlənkarlıq etmək); Azərbaycan dilində: bərkə-boşa düşmək – bərkdən-boşdan çıxmaq; ad almaq – ad batırmaq, məsləhət almaq – məsləhət vermək, söz almaq – söz vermək və s.

Bunlarla yanaşı obyektiv frazeoloji əkslik, adverbial frazeoloji əksliklər barədə də araşdırma işi aparmışiq.

II fəsil “Frazeoloji əksliklərin semantik-üslubi və funksional xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslə əksmənalılıq və onun ifadə vasitələri məsələlərindən bəhs edir. Biz burada frazeoloji əksliklərin tematik baxımdan mənə növlərinin rəngarəngliyini qeyd etmişik və həmin rəngarəngliyi a) insanı xarakterizə edən frazeoloji əksliklər; b) şəxsin psixi vəziyyətini səciyyələndirən frazeoloji əksliklər; c) emosionallıq bildirən frazeoloji əksliklər; d) məsafə bildirən frazeoloji əksliklər; e) tərs ifadə edən frazeoloji əksliklər; f) əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət ifadə edən əksliklər ifadə edir. Bu əksliklərin hər birinə aid nümunələr də verilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, frazeoloji antonimlər asimmetrik semantikaya malikdir. Dilçilik ədəbiyyatlarında da bu belə göstərilmişdir. E.F.Arsentyeva qeyd etmişdir ki, xarici əlamətlərinə görə semantik asimmetriya özlərinin birləşmə imkanlarına görə müxtəlif tipli məhdudiyətlər şəklində özlərini biruzə verir, burada və digər buna müvafiq hallarda hakim qanunauyğunluq onların təkcə böyük həcmdə istifadə edilməsində deyil, hər bir antonimlik təşkil edən

cütün semantik cəhətdən daha sadə üzvünün daha çox distributiv sərbəstlik əldə etməsində özünü göstərir.¹¹

Antonim asimmetrik semantika məkan kimi hərtərəfli və zaman kimi birtərəfli olan antonim cütlüklərdir. Məsələn, simmetriya və asimmetriya, tarazlıq və natarazlıq. Ziddiyyətin qraduallığına görə frazeoloji əksliklər tam və nisbi olmaqla iki qrupa bölünür.

Həmçinin bu yarımfəsildə kontrar qarşılaşdırmanı ehtiva edən əks frazeologizmlər: bad faith (bədbəxt) – good faith (xoş tale); in good keep - (yaxşı vəziyyətdə) – in bad keep (pis vəziyyətdə); komplementar (əlavəli) qarşılaşdırmanı ehtiva edən əks frazeologizmlər in deep waters (çətinliklə) – in easy street (rahat vəziyyətdə) vektor qarşılaşdırılmasına əsaslanan, yəni əks istiqaməti bildirən əks frazeologizmləri: upstairs-downstairs - (yuxarı-aşağı); trime out of mind - (dəfərlə, bir neçə dəfə) – once in a blue moon (hərdənbir, nadir hallarda) tədqiqata cəlb etmişik.

Bunlarla yanaşı tam frazeoloji əksliklər və natamam frazeoloji əksliklər kimi semantik qruplarda diqqətdən kənar qalmamışdır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslində frazeoloji əksliklərin semantik növlərindən bəhs etmişik. Qeyd etməliyik ki, frazeoloji sistemdə vahidlərin məna müxtəlifliyi, əks mənalar onun asılılıq, sərbəstlik, müstəqillik dərəcəsinə də özünü göstərir. Bir frazeoloji vahidin əks əlaməti o birisindən asılı durumda fakta çevrilir, əks təqdirdə əksliyi müəyyənləşdirmək olmaz. Eyni zamanda hər iki frazeoloji vahid sərbəstdir, hər birinin öz hüququ, statusu vardır.

Frazeoloji əkslik semantikadan asılıdır. Burada başlıca kriteriya əkslik mənası hesab edilir. Antonimliyə xas olan qiymətləndirmə məqamı əşya yox, məhz əlamət və hadisə anlayışları ilə əlaqədardır.

Əksmənalılıq bir anlayış kimi sosial həyatın və dilin inkişafının ilk dövrlərində əmələ gəlmiş, insan ətrafındakı predmet və hadisəni başa düşərkən, onları bir-birindən fərqləndirmişdir.

Frazeoloji əksliklərin yaranmasında antiteza və okzimeronun rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür.

¹¹ Арсентьева, Е.Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков) / Е.Ф.Арсентьева. – Казань: – 2006. – с. 104.

Antiteza üslubi fiqur kimi frazeoloji antonimlər vasitəsilə də formalaşır, kontrast təsvirlərdə, obraz və situasiyalar çərçivəsində hadisələrin mahiyyətinə varır, müqayisə, qarşılaşdırma prosesində dərəcə, vəziyyət və keyfiyyət nəzərə alınır.¹²

Antitezadan nəinki, müxtəlif əks anlayışları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə istifadə olunur, həm də xüsusi üslubi effekt yaratmaq üçün də işlədilir. Belə ki, antonim söz və birləşmələrlə yaranan antiteza, nitqdə emosionallığı gücləndirir, onları daha da təsirli edir. Məsələn, *We must learn to like together, as brothers or perish together as fools* (Martin Luther King): *Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country* (John F.Kennedy).

Tədqiqat zamanı vurğulamışığı ki, antiteza antonimlərdən yaranıb əks mənalar ifadə edir, bu o demək deyil ki, bütün antonimlərin hamısı antiteza olur. Onlar arasında müəyyən bir sədd vardır. Düzdür, hər iki termin əks mənəli anlayışların qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır, amma müəyyən fərqləri də vardır. Məsələn, *People want much, but get little burada much və little sözləri antonimdir, amma Mary are called, but few are chosen cümləsindəki are called və are chosen birləşmələri antitezadır. Antonim sözlər və birləşmələr məcazi mənə kəsb edib substantivləşdiyi zaman antiteza olur. Məsələn, It was the best of time, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity ets. (Ch.Dickens)*

Antonimlər və antiteza hər ikisi əkslik bildirsələr də antonimlər söz və birləşmələrin mənasını qüvvətləndirmək üçün işlədilirsə, antitezalar aydın və təsirli mənzərə yaratmaq üçün müqayisə xarakterli portretlər təqdim etmək üçün obrazın mənəvi aləmini açmaq üçün işlədilir. Məsələn, *to pick up one's spirit/courage* (cəsarət toplamaq) – *to lose one's spirit* (ruhdan düşmək); *to go to pieces* (məhv olmaq); *to live happily* (xoşbəxt yaşamaq) və s. kimi birləşmələr bir-birilə antonimdir. Amma *man proposes, God*

¹² Герхелия, Г.К. Современная английская фразеология, основанная на отрицании / автореф. дис. канд. филол. наук. / – Москва, 1989. – с.12.

disposes: Give everyman thy ear, but few thy voice (çox eşit, az danış).

Həmçinin tədqiqat zamanı biz müşahidə edərək aydınlaşdırdıq ki, frazeoloji antitezalara bir çox hallarda müraciət olunur, həmin halları qeyd edərdik. Bunlar təzadlı müqayisə məqamında, müqayisə vasitəsi kimi, yəni müqayisə frazeoloji əksliyin hər iki tərəfində müşahidə olunur; obraz və personajların xarakterində özünü göstərən fərqli cəhətlər frazeoloji antiteza ilə də verilir; təzadlı vəziyyət antiteza vasitəsilə bildirilir; təzadlı lövhə yaradır; insan əqidələrindəki özünü göstərən köklü fərqlər frazeoloji antonimlərlə də üzə çıxarılır.

Başqa bir məsələ oksimoron hadisəsidir ki, məfhumun əks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənacə qarşılaşdırılaraq birləşdirilməsindən yaranan ifadələrdir. Məsələn, permanent guest host, crazy wisdom, mournful optimist, violent relaxation və s.

Təsvir olunan hadisələrin, şəxslərin qruplaşdırılmasını əyani-ləşdirmək, oxucuda qüvvətli emosional təsir yaratmaq düşündürmək və diqqətini hadisələrə cəlb etmək kimi xüsusiyyətlər oksimorona aiddir və biz bunları aşağıdakı nümunələr əsasında şərh etməyə çalışmışıq. Məsələn, black light, boring court jester, bug free software, cruel kindness, better than new, awfully pretty və s.

İnsan psixologiyasına mənsub mürəkkəbliklərin və ziddiyyətlərin əxlaq və idrak problemlərinin qarşılıqlı vəhdətdə verilməsində (daxili aləmin bədii təhlilində) antonim əksliklər mühüm rola malikdir.

Təbiilik və sünilik (əşya və hadisələrdə) əlamətləri frazeoloji əksliklərdə də ifadə olunur: a real natural flowers (təbii çiçəklər) – artificial flowers (süni çiçəklər); an act of God (təbii fəlakət) – artificial disaster (süni fəlakət); a cupboard love (süni istək) – natural love (təbii istək); a very smile (süni təbəssüm) – natural smile (təbii təbəssüm) və s.

Həmçinin ümid konseptinin də frazeoloji əksliklərdə ifadə olunması məsələsinə aydınlıq gətirmişik. Məsələn, to give one's word (to promise) to make overtures (advances) ümid vermək – onun əksliyi isə to lose hope/to be unhopeful və s. Eləcə də əks mənanı bildirən enantio semiya hadisəsi barədə də bu yarım-fəsildə söhbət

açmışıq, qeyd etmişik ki, daxili əksmənalılıq – enantiosemiya özlüyündə sanki antonimlik və çoxmənalılıq xüsusiyyətlərini birləşdirir, burada iki cəhət kəşifir. Enantiosemiya bilavasitə mətndə öz reallığını tapır. Məsələn, to raise one's hand birləşməsini iki cür anlamaq olar: həm təsdiq, həm də inkar cümlələrində kontekstdə işlənə bilər. Bu birləşmə həm “kimisə qorxutmaq, hədələmək”, həm “bir işlə razılaşımaq, təslim olmaq”, həm də “bir kəsin əleyhinə olmaq” kimi də anlaşılır. Məsələn, If we raise our hands after they have done so, we shall be late, friends he said. We have to beat them chasing after them.

Mətdə enantiosemiya güclü ekspressivlik yaradır. Bunların özünəməxsus struktur-semantik və funksional parametrləri mövcuddur. Onlarda struktur-semantik, bütövlük, sistematiklik, ekspressivlik və s. xüsusiyyətlər vardır. Bir daha vurğulayırıq ki, enantiosemiyanın tədqiqi, şübhəsiz söz və birləşmələrin məna dəyişməsini öyrənmək baxımından da maraqlı və əhəmiyyətlidir.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslində əksmənalı atalar sözü və zərb-məsəllər tədqiqatına cəlb olunub. Qeyd etməliyik ki, “Zehnimizdə açılan həyat tablosu” insan aqlının uzun bir təcrübəsinin məhsulu olan atalar sözləri və məsələlərin hər bir xalqda müəyyən bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ən doğru bir biçimdə xalqın yaratdığı bu örnəklər onların həyatını, xoş günlər istəklərini, qarşılaşdıqları çətinlikləri, müxtəlif hadisələrə qarşı müqavimətini, davranış şərtlərini və s. əks etdirir.

Folkların ən dərin məna daşıyan növü – atalar sözü və məsəllər əks, zidd mənalı obyektiv şəkildə inikas etdirmək gücünə malikdir. Əks mənalılığı ifadə edən atalar sözləri və məsələlərin məzmunu iş fəaliyyəti, həyat tərzi, mənəvi dünyası və onu əhatə edən aləmə qarşılıqlı münasibəti ilə əlaqəlidir. Əks mənalı ifadə edən atalar sözlərində antonim səciyyəli sözlər yanaşı gəlir: Charity begins at home/Deep will call deep (Bayquş xarabalığı gülüstana dəyişməz). Burada “xarabalıq” və “gülüstan” sözləri yanaşı işlənmişdir. Birinci atalar sözünün mənası isə “qarın qardaşdan irəlidir”.

E.Axundova yazır ki, *“həqiqətən də, atalar sözlərindən saysız-hesabsız idiomlar, frazeoloji birləşmələr törəmişdir və hal-hazırda onlar müstəqil bir lay atalar sözlərindən kənarında işlədilir. Belə bir*

fakt atalar sözlərinin tərkibcə ayrıca bir qrupda öyrənilməsinin mümkünlüyünü istisna etmir, əksinə dilin frazeoloji ehtiyatının zənginləşməsində atalar sözlərinin bu tərkibdən ayrılaraq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və dilin frazeoloji ehtiyatını zənginləşdirir”¹³.

Lakin bununla belə semantik bütövlüyünə, struktur sabitliyinə, milli xüsusiyyətlərinə, dildə hazır formada işlənməsinə, məcaziliyinə görə atalar sözləri və məsəllər də, şübhəsiz, frazeoloji vahidlər sırasına daxildir.

Beləliklə, əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər tipoloji cəhətdən fərqlənən ingilis dilində məzmun və mahiyyətcə insanların həyatı və məişəti, onların hal-vəziyyəti, əlamət və keyfiyyətlərlə, təbiət hadisələri ilə, zaman və məkan anlayışları ilə bağlıdır. Ən çox keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar atalar sözləri və el məsəlləri antonimlik məzmunu daşıyırlar. Əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər antonim frazeoloji birləşmələr kimi, antonim sözlər kimi, varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini bildirir; təzadlı, kontrastlı durumu gücləndirir. Bunlar ingilis dilində müxtəlif struktur variantlarda özünü göstərir, sanki sintaktik sinonim olmaq şansı qazanır.

İkinci fəslin dördüncü yarımfəslində əksmənalılığın bir növü kimi qeyd olunan konversivlər tədqiqata cəlb olunur.

Qeyd etməliyə ki, antonimlərin bir növü də konversivlərdir. Konversivlər antonimlərdən yalnız ona görə seçilir ki, onların fərqləndirici əlamətləri də əks istiqamətə malikdir və bu səbəbdən də, bəzi hallarda antonimlik hadisəsinin xüsusi əlahiddə, özəl tipi kimi dəyərləndirilir.¹⁴

Antonimlər məzmunca əks olan bütün sözləri, deyimləri əhatə etdiyindən, hansısa qrupa fərqləndirmə hüququnun tanınması həmin prinsiplərə ziddir. Bu cür konversivlər də situativ müştərəkliyə malik olan bir qrup zidd mənalı birləşmələri əhatə edə bilər. Onu da

¹³ Axundova, E. İngilis atalar sözlərinin tədqiqi tarixindən / E.Axundova. – Bakı: Nurlan, – 1993. – s.7

¹⁴ Каменецкайте, Н.Г. Синонимы в английской фразеологии. (Учеб.пособие) / Н.Г.Каменецкайте. – Москва: “Международ отношения”, – 1971. – с.30.

göstərmək lazımdır ki, dilin sistemində geniş mənada götürdükdə konversivlik hadisəsi semantik sahə ilə lokallaşmır.

Məntiqi kateqoriyaların ziddiyyətlərinin adlandırılması tətbiqi konversivlik semantikasının da fərqləndirilməsinə yol açmışdır. C.Layons bu haqda yazır: *“Tez-tez “qarşılaşdırma” terminlərində təsvir edilən üçüncü mənə əlaqələrinin tipi – “husband-wife”, “buy-sale” anlayışları arasında olan münasibətlərdir. “Almaq” “satmaq” üçün konversivdir, “satmaq” isə “almaz” üçün konversivdir”*.¹⁵

İkinci fəslin beşinci yarım fəslində əks mənənliliyin mənşəcə növləri, mütləq və nisbi əksliklər, onların işlənməsi və semantik xüsusiyyətlərinə diqqət çəkməyə çalışmışıq.

Qeyd etməliyik ki, leksik antonimlər kimi, frazeoloji əksliklər də mənşə etibarilə dilin daxili resursları hesabına və başqa dildən keçən vahidlər hesabına formalaşır. Ona görə də onları mənşəyinə görə də 2 yerə ayırmaq olar:

1. Dilin daxili ehtiyatları hesabına yaranmış frazeoloji əksliklər.

2. Alınmalar hesabına yaradılmış frazeoloji əksliklər.

İngilis dilinin frazeoloji vahidlərində əkslik müxtəlif formada çıxış edir. Belə ki, bir frazeoloji vahidin komponentləri başqa deyimlərin komponentləri ilə tam və ya natamam əkslik təşkil edir. Əkslik təşkil edən deyimlərin ilkin, ikinci və ya hər iki komponenti zidd sözlərdən ibarət olur. Digər tərəflərdə isə eynilik görünür. Buna görə də başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də həmin kriteriya nəzərə alınaraq üç qrup əks frazeoloji ifadələrdən öəhs etmək olar:

1. İlk komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan deyimlər.

2. İkinci komponentləri antonim, ilkin tərəfləri isə eyni olan deyimlər.

3. Hər iki komponenti əks, zidd olan deyimlər.

Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərdə bir-birinə qarşı olan əks mənələr başlıca olaraq lüğətlərdə aydınlaşdırılır. Sözü bir və ya bir

¹⁵ Lyons, John. Linguistic Semantics An Introduction / John Lyons. – Cambridge Univer.Press. – 1981. – p.4

neçə mənası leksik antonimlərdə saxlanılır, bir söz təsdiq, o biri isə inkar formada olur.

Frazeoloji mühitdə antonimlik hadisəsi bədii əsərlərdə geniş üslubi imkanları həyata keçirir. T.Əfəndiyeva bu məqsədlə yazır ki, bədii üslubda antonimlik münasibətləri yalnız sözlər arasında deyil, həm də söz və frazeoloji birləşmələr, söz və idiomatik tərkiblər, söz və cümlələr (frazеoloji cümlələr) arasında da olur. Həmin münasibətlər frazeoloji antonimlərin funksiyalarının təhlili zamanı meydana çıxır.¹⁶

Frazeoloji antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri onun ifadə vasitələri kimi istifadə olunmasıdır.

İngilis dilində frazeoloji əksliklərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

1. Antonimlik universal hadisədir. Leksikologiyanın mürəkkəb kateqoriyalarından biridir. Bu maraqlı hadisə insanın real fəaliyyətində meydana çıxan əksliklərlə bilavasitə bağlıdır. Antonimik layın həm leksik-qrammatik və frazeoloji təbiəti mövcuddur.

2. Leksik-semantik cəhətdən frazeoloji vahidlərə xas olan keyfiyyətlərdən biri də antonimlikdir. Antonimlik dil vahidləri arasında əkslikdir. Antonimlik leksik vahidlərdə olduğu kimi frazeoloji cümlələr arasında da mövcuddur.

3. Frazeoloji vahidlər arasındakı antonimlik münasibət maddi varlığın əks edilmiş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırma üsulu ilə başa düşülməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu üsulla yaranan ziddiyyətlər bu tədqiqatın əsas nəticəsi kimi dəqiqləşir.

4. Dilin inkişaf səviyyəsi yalnız onun lüğət tərkibinin ümumi miqdarı ilə yox, həm də frazeoloji vahidlərin antonimik (semantik) keyfiyyəti ilə ölçülür. Frazeoloji vahidlərin zidd mənə zənginliyinə malik olması onların semantik-informativlik funksionallığının genişlənməsi əsasında meydana çıxır.

5. Frazeoloji əksliyi bildirən birləşmələrin ismi və feili modelləri dəqiqləşdirilir. Frazeoloji antonimliyin tədqiqində frazeoloji vahidlərin strukturlarının zidd mənə münasibətləri əsas götürülür.

¹⁶ Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2011. – s.94

Frazeoloji əksliyi bildirən birləşmələrin daxili və xarici mənaları ayırd edilir. Frazeoloji əksliklərdə deyim mənaları iştirak edir.

6. Frazeoloji əkslik əsasında dilin frazeoloji sistemində meydana çıxan enantiosemiya, təzad, antiteza, oksimoron və s. həmin dil hadisələri ilə bağlı dəqiqləşdirilir. Hər bir antonim cərgənin əks mənalarının semantik nüvəsi üzə çıxarılır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Энантioseмичные коммуниция с семантикой “утверждения” и “отрицания” // – Симферополь, Ученые записки “Гаврического национального университета имени В.И.Вернадского”. Том 27(66), №3, ч.1. Филология. Социальные коммуникации.– 2014. – с.314-317.
2. Frazeoloji əksmənənliliyin müəyyənləşdirilməsi // Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2014. № 3(91), – s.26-28.
3. Əksliklərin yaranmasında antiteza və oksimoronun rolu // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri,– 2014. № 4, – s.38-41.
4. Frazeoloji enantiosemiya. XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə // Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: – 26 noyabr, – 2014, – s.94-95.
5. İngilis dilində frazeoloji əksmənənliliyin struktur tipləri // Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – ADU. – Bakı: – 4-5 may, – 2015, – s.20-22.
6. İngilis dilində əkslik bildirən frazeologizmlərin impleisit xüsusiyyətləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. №6, – s.15-19.
7. Фразеологические противопоставление в английском языке // Научные исследования в сфере гуманитарных наук: отрывки XXI века. Материалы I международный научно практической конференции. “Phraseological opposition in English”. – с.80-84.

8. “Əksmənalı atalar sözləri və məsəllər (paremiyalar)” // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – II cild. – 2015.
9. “Frazəoloji əksmənalılığın mahiyyəti” // Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – ADU, – Bakı: – 20-21 oktyabr, – 2016,– s.94-96.
10. Determination of contradictory meanings between phraseological antonymy and phraseological antonyms // European Journal of Literature of Linguistics, – 2016. – p.31.
11. Frazəoloji əksliklərin bölgü prinsipləri // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları. – Bakı, – 5-6 May, – 2016.

Dissertasiyanın müdafiəsi 23 Sentyabr 2021-ci il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "23" Agust 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.08.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36834 işarə

Tiraj: 100 nüsxə